

СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦІЙНА СТРУКТУРА РОМАНУ О. СЛОНЬОВСЬКОЇ «ДІВЧИНКА НА КУЛІ»

У статті досліджено ретроспективну композицію роману О. Слоньовської «Дівчинка на кулі», визначено три види ретроспекцій: кумулятивну, інтродуктивну та ремінісцентну, які є чинниками психологічної, моральної та соціальної мотивації поведінки та вчинків героїв твору; проаналізовано образ головної героїні, її життєву позицію, емоційний стан; досліджені образи другорядних персонажів у світі тексту, які відіграли чималу роль у подальшому житті головної героїні, формуванні психіки, становлення її як особистості; детально охарактеризовані у романі жорстокість дитячих стосунків, проілюстровано ставлення дітей батьків «вищого соціального прошарку» до дітей простих людей з села.

Ключові слова: ретроспекція, композиція, жанр, нарація

Серед великого літературного доробку української поетеси О. Слоньовської – роман «Дівчинка на кулі» – 50-та її книжка (за словами самої авторки), виявилася кращою серед кращих і була відзначена премією «Коронація слова» у 2012 році в номінації «Романи». За жанром роман – психологічний, роман сімейна хроніка, частково має автобіографічні елементи, розповідає про життя сільської школярки у 1960-1970 рр. крізь призму суб'єктивного сприйняття подій самою героїнею, що дає змогу краще проникнути у світ її переживань та думок, прожити цю історію разом з нею.

Сама авторка підкреслює, що її роман «про дітей, але не для дітей», і ті проблеми, що змальовані в контексті, актуальні для людей зрілого віку, що здатні їх збагнути, проаналізувати і переосмислити. «Якщо Бог поцілував дитину в тім'ячко, вона вистойть, витримає всі випробування», – пояснила ключову думку роману пані Слоньовська у інтерв'ю для газети «Україна молода» [1].

Основна увага та інтерес читачів зосереджується не тільки на долі головній героїні твору, дитини, що опинилась у складних життєвих обставинах, але й на додаткових сюжетних лініях – історій життя інших персонажей.

Звернення О. Слоньовською до прийому ретроспекції засвідчує прагнення змінити звичне лінійне, хронологічне розгортання сюжету, адже основою кожної сім'ї є її історія та її спогади.

Ретроспекція – це пригадування подій, колізій, які передували моменту фабули, в якому перебуває оповідач або персонаж епічного твору; одна з форм психологічного аналізу, за допомогою якої твориться художній час [2, с. 589-590].

Ю. Обелець виділяє 5 основних типів ретроспекції:

1) інтродуктивна (єдиним фрагментом вводить нового персонажа з історією його життя до моменту входження у світ тексту);

2) кумулятивна (хронологічно послідовно розкриває окремі минулі події життя головних героїв, у процесі чого складається ланцюг ситуацій, що прояснюють поведінку героя в теперішньому часі);

3) відновлювальна (відновлює істинний хід подій, повертаючись до критичної точки, від якої їх розвиток був помилково витлумачений персонажами);

4) метанаративна / інклюзивна (вводить світ, чужий для художнього світу, що впливає на вигаданий світ, надаючи йому достовірності, наприклад, ретроспективні включення газетних текстів, особисті щоденники, листи);

5) ремінісцентна (герої поринають у спогади у зв'язку з асоціацією, викликаною ситуацією в теперішньому часі) [7, с. 12-13].

Аби простежити особливості формування характеру непересічної талановитої особистості та її історію подальшої долі у соціалістичному суспільстві, авторка використовує прийом кумулятивної ректроспекції, що дозволяє читачам, одразу «зануритись» у тодішні реалії персонажа, опинитись в самому епіцентрі подій, подивитися на всі життєві негаразди очима дитини (спогади своїх дитячих років, сімейних- конфліктів) і, як наслідок, провести паралелі з сьогоденням. Ця ретроспективна нарація дає змогу повністю розкрити образ головної героїні, зрозуміти мотиви її поведінки та життєву позицію [10].

З перших сторінок роману, авторка занурює нас у спогади ще зовсім маленької дівчинки Олі, на яку так неочікувано, і якимось зовсім не за віком, навалився тяжкий тягар усіх турбот по господарству, прибиранню та догляду за найменшими дітьми, який з легкістю перекидувала на неї матір – Ядвіга Понятовська.

Такий різкий контраст переходу «від любові до ненависті», ментально вражає байдужістю і холодністю матері, яка, в додаток, за будь-яку маленьку помилку чи неухважність готова була ледь не вбити малу «нендзу».

«Маму їхні розмови нервують до нестями – і я щоразу дістаю від неї кілька замашних «пляцків на дупу». Питаю, навіщо мене дитиною постійно біла? Оправдується, що витримати мої постійні «заскоки» було просто неможливо, а їй же доводилося щодня двигати всю хатню роботу, обробляти город, доглядати за малими» [9, с. 34].

За допомогою такого художнього прийому, авторка підкреслює відмінності між матір'ю і дитиною, проводить паралелі із тодішнім дитинством і сучасним, змушуючи читача і навіть саму героїню замислитись, наскільки змінився підхід до виховання її власних дітей на прикладі свого нелегкого дитинства.

«Так, мама була неправа. Та чи маю я право її осуджувати? Хіба я сама завжди поводитися із власними дітьми, як книжка пише? Звісно, було, що й кричала на синів, навіть пробувала давати ляпанців, але насправді тільки ледь торкалася долонею» [9, с. 36].

Як зазначав Т. Кириленко: «Хто не знає ласки в дитинстві, як правило, стає грубим і безсердечним» [4, с. 40]. Слід зазначити, що О. Слоньовська ж протягом всього роману доводить читачеві зворотнє. За допомогою неодноразових «перемотувань подій», то забігаючи наперед, то вертаючи нас назад, демонструє неабияку силу характеру героїні, яка пішла наперекір «законам» радянської системи і довела свої родині, матері і насамперед собі, що вона – інша.

Н. Копистянська стверджує, що «...ретроспективна чи напівретроспективна побудова художніх творів поглиблює психологізм. Наявність або відсутність ретроспекції як спогадів, осмислення свого буття і суспільства характеризує персонажа та його еволюцію» [5, с. 159].

Наступною, не менш показовою епізодичною ретроспекцією в романі О. Слоньовська розгортає лінійну розповідь на основі спогадів головної героїні про свій вибір професії і переміщення з села до міста, що стало ще одним фактором і у визначенні власного шляху, стимулом змінити місце проживання та здобувати вищу освіту.

За той короткий проміжок часу, який дитина перебувала у Львові, вона мала змогу на власні очі побачити рівень життя людей у місті. Ця подія стала «відправною точкою» у формуванні дівчинкою власних цілей, а в більш зрілому віці – до усвідомлення, чого вона прагне і як можна вирватися з обмеженого середовища колгоспного села. Не менш показовим є епизод про незламний творчий потенціал дівчини до написання поезій.

«– Догралася? Дописалася? Наробила нам сорому? Тебе, дурепу, роз-кри-ти-ку-ва-ли! Я не знала значення слова «розкритикували», але з маминих уст воно звучало ще страшніше, аніж «заарештували», «вбили», «розстріляли» [9, с. 150].

Так, використовуючи хронологічні стрибки, О. Слоньовська повертає нас до третього класу дівчини, аби змусити читача подивитись на ситуацію очима дитини, прожити разом з нею всі негативні емоції (переживання, страх), та показати їх вплив на формування її цінностей, світогляду, майбутнього життєвого шляху, а потім знову «кидає» у сьогодення, тим самим порівнюючи проміжки часу.

«Уже дорослою, опрацьовуючи в обласному архіві потрібну мені для документальної книги місцеву пресу, я вирішила знайти злочасну критичну статтю. Нічого страшного в ній не було!» [9, с. 151].

Попри всі труднощі та осуд, навіть попри критику у газеті, яка засуджувала все, що не стосується соціалістичних зобов'язань та планів п'ятирічок, головна героїня кардинально вибивається з загальноприйнятого канону, діє всупереч устоїв радянської системи, «ключевим стрижнем якої стала теорія трудової діяльності людини і суспільства» [5, с. 49], яка сформувала комплексну проблему совкового мислення людей, а саме: «ти маєш бути такий, як і інші».

Прийомом інтродуктивної ретроспекції О. Слоньовська вводить також нових персонажів у світ тексту, «зосереджуючи увагу читача лише на суттєвих рисах того чи іншого персонажа, розуміння яких є необхідним для розуміння їхніх вчинків і для розгортання сюжету» [10].

Таким чином, перед нами постає колоритний образ Ядвіги Понятовської (матері Олі), характер якої відіграв чималу роль у подальшому житті дівчини, формуванні психіки малої, становлення її як особистості. Брат Андрій і сестра Ліля Понятовські – виплекані материнською любов'ю, вирощені у повній недоторканості діти, які згодом так і не «досягли висот», продовжили плисти за течією та багато інших другорядних героїв: Катруся, Місько, Вовочка-принц, Вірка-Шкірка, вчителі школи – всі яскраві представники радянської системи, на фоні яких Оля – яскравий представник становлення справедливості та припинення безкарності.

З перших рядків роману, Ольдзя ставилась до братика так, як ставились до неї колись турботлива мама й люблячий тато, що за своєю донечкою душі не чув, гладила по голівці, цілувала, піклувалася про нього, й старалась навіть не ворушитися, коли той спав, аби не розбудити.

«Андрійко дійсно пахне молоком. Весь пахне! І ротик, і ручки, і ніжки. Ну хіба такого маленького можна зобижати?! Тпрусь, поганий коте! Не підходь до мого братика! Тпрусь!» [9, с. 6].

Утім, у день хрестин, світ малої Ольдзі «перевернувся», коли мама «без суду та слідства», за один «дитячий немудрий вчинок, коли та винесла дитину з хати під скирту, назавжди зненавиділа малу «нендзу» [9, с. 8], тим самим безповоротньо спровокувала «дзеркальне», жахливе відношення до дівчини подорослішого Андрійка, а пізніше й молодшу сестру Лілю.

Доцільним прикладом стає випадок на весіллі, ретроспекція, яка «закарбувалась» у пам'яті дівчини назавжди, коли малі бешкетники зіпсували чарівний момент першого танцю, який значив для героїні роману «не менше, ніж перший бал для Наташі Ростової, а може, й ще більше» [7, с. 186].

«Тебе хлопець кинув у танці! Ти ніколи заміж не вийдеш! При всіх у танці кинув! Яка ганьба!». Звідкілясь береться Ліля й починає вголос вигороджувати Андрія переді мною: бо, мовляв мама сказала, що коли хтось зі старших хлопців візьме мене до танцю, їм треба облити нашу пару водою, щоби парубок не надумав проводити мене з весілля додому» [9, с. 186].

Така невинна, на перший погляд, дитяча витівка, насправді зіграла злий жарт в майбутньому дівчини, коштуючи їй великого стресу, й навіть незакритого гештальту.

«Після цього в мені щось надламалося. Танцювати можу тільки у парі з жінкою. Коли ж запрошує хтось із чоловіків, на мене ніби нападає правець: ментально ціпенію й не можу навіть з місця зрушити» [9, с. 186].

Узагальнюючи все вищесказане, О. Слоньовська, за допомогою таких ретроспективних скачків, наводить читача на висновок, що дитина, якій в дитинстві приділяли недостатньо уваги, обділена материнською любов'ю, здатна досягти подекуди більших «висот», аніж ті діти, які не мають власної думки, вирощені у повній недоторканості.

Найбільш показовим прикладом цього судження виступає сцена, де авторка в повній мірі розкриває вже сформований характер дорослих Андрія і Олі, проводить паралелі їх різного виховання. О. Слоньовська ілюструє «апогей кайдашизму», коли при хворій матері діти сперечаються й ділять майно, змальовує безсердечність улюбленого сина, який не здатен на прояв таких почуттів як жаль і співчуття, людину, яку «засліпила» жага до наживи і збагачення за рахунок чужих статків.

«– А ти, багачко, хоч при мені старим не привози торбами куповані харчі, одяг і ліки: бо виходить, що я поганий, а ти – файна! Але ж син набагато більше від доньок значить! Це все, що на батьківськiм обiйстi, – моє, зарубай собі на носі!

– А я думаю, що татову хату треба віддати Лілі. Ні ти, ні я не пропадемо – вже якось стоїмо на ногах, а вона з двома дітьми живе в маленькій кімнатці в гуртожитку.

– То най поїде за границю й там заробить собі на велику хату!

– Спадщина завжди належала найменшому з дітей!

– Поговори мені! Це якщо в сім'ї лише доньки. А якщо є син, то якраз йому вся батьківщина припадає!» [9, с. 193].

Так авторка роману переконує читача в тому, що у дітей, які виховуються в середовищі, де у більшості випадків домінує низька культура спілкування між членами родини та спостерігається занепад педагогічної культури батьків [8, с. 65], вихід тільки один: або йти проти системи, або унаслідувати їх гірку долю.

Слід зазначити, що О. Слоньовська вдається до зображення долі другорядних персонажей за допомогою паралелей та протиставлень, вставних наративів, що дає читачеві чітке уявлення про героя: його характер, середовище, в якому він виховувався і в якому формувалася його характер, соціальне становище, манеру поведінки та інше.

Детально авторка розглянула у романі жорстокість дитячих стосунків, насмішок, цькувань і навіть агресії. Як зазначала Самойленко: «Суттєвою рисою дитинства є те, що ця соціально-демографічна група не має власного соціального статусу, бо характеризується

соціальним статусом і становищем своїх батьків» [8, с. 64]. Таким чином, у творі вдало проілюстровано взаємозв'язки дітей батьків «вищого соціального верхів'я» до дітей простих людей з села.

«Володя Аннищук був онуком першого секретаря райкому, тому до цього хлопця не те що учні, а й учителі ставилися, як до священної індійської корови. Він ніколи не отримував двійок, навіть якщо біля дошки не годен був сказати ані слова – в такому разі йому просто не клали оцінок; вважався круглим відмінником від першого класу, а фото Вовочки на стенді «Кращі учні школи» було приклеєне в першому ряду якраз посередині» [9; с. 163].

Цікавим є й той факт, що на момент розповіді героїнею про однокласника Вову Аннищука, читач виявляється вже знайомий із цим персонажем, однак під іншим іменем, яким «нагородила» його мала Ольдзя на святковому балу. Вова Анніщук, виявляється, ніхто інший як Вовочка-принц, тільки у більш дорослому віці.

За допомогою такого виду ретроспекції, О. Слоньовська лінійно розповідає нам про долю другорядних персонажей, з кожним разом все більше і більше відкриваючи занавіс їхнього життя.

«Переді мною, вбраний у чорні блискучі рейтузи та білосніжний светрик, у золотій накидці на плечах і блискучій короні на голові, стояв справжнісінький принц» [9, с. 46].

Змалювавши такий образ, авторка розкриває нам героя, як представника соціальної стратифікації. Зрозуміло це стає саме після опису костюма, в який вбраний хлопчик. Після прочитаного одразу можна зробити висновок, в яких умовах росли й виховувались діти «еліти суспільства».

Надалі, розвиток і формування особистості дівчинки відбувались у складних умовах, адже постійні сутички з дітьми «вищого класу» пригнічували емоційний стан дитини.

«Ходити до школи» у малої Ольдзі – прирівнювалося до «боротися за виживання» в «отруйному» колективі, бо такі як вона – не рівня дітям заможних батьків, що напрочуд прямо не сприймають дівчинку, спершу за вбогу одягу, а потім як індивідуальність.

«– Вона із Країни Сонячних Зайчиків: подивіться, яка веснянкувата!

- І носить взуття «прощавай, молодість!»
- У неї комірець нерівно пришитий!
- А ще у неї дуже старі бантики! Уїдливі репліки сипалися на мою голову густим градом» [9, с. 162].

З іншого боку, дітлахи не обмежуються насмішками лишень до Ольдзі. Така ж доля спіткала всіх однокласників, котрі не з власної волі виховувалися у сім'ях соціальних меншин.

Так, у художній світ твору письменниця вводить нового персонажа – Катрусю, дівчинку, глузування над якою пов'язані з професією її матері.

«Насмішки, які постійно лунали на її адресу через непрестижну материну професію, тепер стали ще жорстокішими. Той же Ігорко-Боксер ледь не на кожній перерві виспівував услід Катрусі:

Кружитса-вертітса шар галубой,

Кружитса-вертітса дворнік с метлой!

Кружитса-вертітса, хочет узнатъ:

Чья ета лошадь успела наср...ть?» [9, с. 205]

О. Слоньовська в романі майстерно змалювала, який стресс і булінг переживала кожна дитина радянського часу, котра «не вписувалась» у колектив, а пізніше повернулася до теми соціуму в романі, коли головна героїня попри переконання її отчення в нездатності до особистісного росту, все ж таки «вибилась в люди».

«Та якось, уже після захисту кандидатської дисертації, пізно ввечері я добиралася останнім приміським поїздом від Обласного Центру, де жила й працювала доцентом в університеті, – й раптом у приміщенні платного вокзального туалету впізнала у прибиральниці з відром і шваброю в руках не кого іншого, як старосту нашого класу – Вірку-Шкірку! Господи, вона ж училася в Інституті нафти і газу!

– Ти що тут робиш? – запитала з надією почути яку завгодно відповідь – лишень не те, що почула:

– Працюю касиром і водночас прибиральницею в туалеті.

Зарплата значно вища від тієї, що дає диплом інженера.

– Тобі ж ще в школі пророчили посаду прокурора!

– Еге! А Вовочці, на нинішні мірки, – президента! А твій Аннищук вилетів зі столичного інституту міжнародних відносин, як не стало діда» [9, с. 266].

Цим епізодом письменниця ілюструє нам становлення сильної особистості, що попри тяжкі життєві випробування, без допомоги батьків і великих статків – звичайна дитина з села, змогла знайти своє місце в житті і довела, що варта поваги, і навіть вмотивовує читача своїм прикладом, що при великому бажанні можливо все.

За допомогою ремінісцентної ретроспекції О. Слоньовська занурює персонажа, а заодно і читача, у спогади минулого у зв'язку з асоціацією, викликаною ситуацією в теперішньому часі.

У досліджуваному романі випадки цього виду ретроспекції поодинокі. Наративний ланцюг призупиняється в момент, коли головна героїня опиняється у знайомому місці, де у її минулому відбулась якась подія. Н. Копистянська стверджує, що в ретроспекції пригадується

«не голий факт, а місце дії, всі обставини: запах, колір, звук, смак, усі відчуття. І через ці відчуття і почуття автор характеризує не лише окрему людину, але й епоху, в яку вона живе» [5, с. 181].

«Вовочка так і не покаже мені своїх малюнків і не напише жодного листа: ще до останнього дзвоника через дурну дурницю наші шляхи-доріженьки розійдуться назавжди. Ось тільки коли проходжу парком повз уже старе, дупласте і смертельно хворе магнолієве дерево, уява щоразу малює мені на залитій травневим сліпучим сонцем доріжці стрункого юнака з першим чорним пушком на білесенькій верхній губі. Малює – і стирає, і розмиває, і руйнує обриси, і застилає туманом очі» [9, с. 302].

Даний уривок з тексту стає відправною точкою розповіді Ольдзі про своє підліткове кохання, що нашттовхує її на роздуми, чи могла б вона тоді, у юності, щось змінити, вчинити інакше і як склалося її життя зараз.

«Коли одного разу ми гуляли парком імені Пушкіна, де рожево-фіолетова магнолія вже напіврозпустила на гілках свої величезні тюльпани, Вовочка раптом спитав:

– Хочеш квітку?

Я розуміла, наскільки це небезпечно: у білий день посягати на єдине в місті дерево магнолії, але відмовляти Вовочку не стала. Чудесної квітки мені таки дуже кортіло» [9, с. 298].

Як зазначала Олена Дудар: «Часті ретроспективи в українському романі повертають читача до витоків сюжетної дії, занурюють у внутрішній світ персонажів» [3, с. 232]. Так, у данному епізоді прослідковується ставлення Ольдзі до цього місця, навіть через багато років, викликає у дівчини теплі спогади, змушує пережити ті ж емоції, відчутти себе в моменті цілковитого щастя.

Отже, роман О. Слоньовської «Дівчинка на кулі» – своєрідний за жанром, у якому важливу сюжетно-композиційну роль відіграє прийом ретроспекції, що додає кінематографічності твору у фокусі розгляду подій сучасності, у проекції минулого, для виявлення в ньому властивих сучасності тенденцій розвитку психологічного стану головного героя.

Список використаної літератури

1. Багацька Л. «Дівчинка на кулі. Із короною» інтерв'ю. *Україна молода*, 2012. Вип. № 081. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2086/164/74344/>
2. Гром'як Р., Ковалів Ю., Теремко В. Літературознавчий словник-довідник. Київ : Академія, 1997. 752 с.

3. Дудар О. Ретроспекція як основна зміна напрямку руху художнього часу у романах Ірини Вільде «Сестри Річинські» та Теодора Драйзера «Оплот». *Studia methodologica*. Тернопіль : ТНПУ, 2010. Вип. 30. С. 229–233.
4. Кириленко Т. Виховання почуттів. Київ: Просвіта, 1989. 93 с.
5. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства: монографія. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
6. Мухіна І. Ідеологічне виховання як елемент радянського освітньо-культурного простору". *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2011. С. 47–52.
7. Обелець Ю. Темпоральна структура можливих світів художнього тексту (на матеріалі англійської прози) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Одеса, 2006. 21 с.
8. Самойленко Н. Соціологія дитинства як об'єкт соціологічних досліджень. URL: [http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/1.2009/Pages% 20from](http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/1.2009/Pages%20from)
9. Слоньовська О. «Дівчинка на кулі»: роман. Київ: Видавництво «Український пріоритет», 2017. 456 с.
10. Телегіна, Н., Лесів Х. Роль прийому ретроспекції у романі Ірвіна Шоу «The Top of the Hill». *Современный научный вестник*. URL:http://www.rusnauka.com/47_NNM_2016/Philologia/2_219706.doc.htm